

УДК 94+340.15(477.75=512.145)«19/20»

DOI: 10.20535/2307-5244.48.2019.176397

М. В. Афанасьєва

<http://orcid.org/0000-0003-0497-6759>

Національний університет «Одеська юридична академія»

Л. І. Кормич

<http://orcid.org/0000-0002-6417-8620>

Національний університет «Одеська юридична академія»

К. К. Кулі-Іванченко

<http://orcid.org/0000-0002-8852-5869>

Національний університет «Одеська юридична академія»

M. V. Afanasieva

National University «Odessa Law Academy»

L. I. Kormych

National University «Odessa Law Academy»

K. K. Kuli-Ivanchenko

National University «Odessa Law Academy»

КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ХХ–ХХІ СТ.

*The Crimean Tatar National Movement:
a Historical Retrospective (20th — 21st Cent.)*

У статті проаналізовано розвиток кримськотатарського національного руху в історичній ретроспективі. На підставі історичних подій та документів ХХ–ХХІ ст. встановлено, що активізація діяльності національного руху збігалася з революційними настроями народів Російської імперії (1917), Радянського Союзу (1990) та України (2014). Обґрунтовується висновок, що історія національного руху корінного народу Криму постійно супроводжувалася боротьбою за право створювати свої національні органи самоврядування.

Ключові слова: корінний народ, Крим, кримськотатарський народ, Курултай, Меджліс, національний рух, окупація.

According to the UN, there are approximately 300–500 million indigenous peoples in the world, occupying 20% of the globe. Despite the breadth of differences between indigenous peoples around the world, they have one thing in common – they share past injustices against them. The Crimean Tatars, the indigenous people of Ukraine, have not missed this fate. The purpose of the article is to reveal the main historical stages of the development of the Crimean Tatar na-

tional movement during the 20th — 21st cent. The research methodology is based on the principles of historicism, systemicity, scientific objectivity, as well as the application of general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction, generalization), as well as special historical (problem historical, historical systemic, problem chronological, historical and typological) methods. The scientific novelty of the article is that for the first time, on the basis of analysis of historical events and documents for the period of the 20th — 21st cent., it has been established that the activation of the activities of the national representative bodies of the Crimean Tatar people – the Kurultay and Mejlis – is historically connected with the revolutionary sentiments among the peoples of the Russian Empire (1917), the Soviet Union (1990) and Ukraine (2014), aimed at preserving national identity and the practical realization by Crimean Tatars of their fundamental right to self-determination. Summing up, the analysis shows that the centennial history of the national movement of the Crimean Tatars was constantly accompanied by the struggle for the right to preserve and strengthen their political and legal national institutions.

Keywords: indigenous people, Crimea, Crimean Tatar people, Kurultai, Mejlis, national movement, occupation.

Багато корінних народів по всьому світу відчувають наслідки історичної колонізації і вторгнення на їхні землі. Вони зазнають утисків через специфіку національної ідентичності, культури, способу життя. Україна, як багатонаціональна держава, пройшла тривалий історичний шлях формування соборної цілісної території та є батьківщиною низки корінних народів, зокрема кримських татар, які споконвічно проживали на території півострову Крим. Кримськотатарський народ є однією з найуразливіших національних громад України, зі складним шляхом становлення національного представництва та реалізації права на самоврядування.

Саме визнане сьогодні цивілізованим світом право корінних народів на самоврядування дає їм змогу контролювати власну долю і розвиток, заснований на самовизначенні (James, A. S. 2004; Mattias, A. 2016). Самовизначення корінних народів є не лише суто правовою управлінською категорією, це також є питанням культурного самовизначення, котре описується як право відновлювати самобутність, надавати нового імпульсу традиційному життєвому укладу, возз'єднуватися з землею, повертати традиційні землі, захищати спадщину, відроджувати мови й вираження своєї культури; все це розглядається «як важливе для корінних народів право приймати остаточні рішення в їх внутрішніх політичних, юридичних і економічних умовах» (Siegfried, W. 2008, с.1176).

Аналіз наукових публікацій свідчить, що історія корінних народів та реалізації їхніх прав на національну самобутність і самовизначення стала предметом активних наукових розвідок у ХХ ст., що тісно пов'язано з деколоні-

зацією в світі. Події тимчасової окупації та анексії Російською Федерацією українського Криму 2014 р. актуалізували та поставили ці питання у порядок денний досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців XXI ст.

Проблемні питання корінних народів світу висвітлювались у зарубіжній історіографії (Coates, K. 2004), зокрема, увага приділялась міжнародно-правовому регулюванню прав корінних народів (James, A. 2004; Chen, C. W. 2014; Mattias, A. 2016); окремо досліджувалась історія кримськотатарського народу та його представницьких органів (Возгрін, В. 1992; Богомолів, О. 2013), а також стан представницьких національних органів кримських татар у період окупації й анексії РФ кримського півострова (Беліцер, Н. 2016, Blank, S. 2015; Korostelina, K. 2015).

Мета статті – простежити основні історичні етапи розвитку кримськотатарського національного руху за XX–XXI ст. На основі документальних матеріалів, історичних розвідок та сучасних публікацій представників кримськотатарського народу в засобах масової інформації проаналізувати ставлення державної влади Російської імперії, Радянського Союзу, незалежної України та сучасної Російської Федерації до національного самоврядування корінного народу Криму.

У новітній історії національний рух кримськотатарського народу отримав інституційне оформлення на хвилі поширення революційних настроїв серед народів Російської Імперії.

У березні 1917 р. з'їзд представників населених пунктів Криму за участю близько 1500 представників міст і сіл Криму створив Кримсько-мусульманський виконавчий комітет, громадську адміністративну релігійно-світську демократичну організацію кримських татар. Скорочена назва — Мусвиконком (Кислий, О. 2014). Мусвиконком став керівним центром кримськотатарського національного руху, оскільки вирішував назрілі національні завдання. Його створення дало змогу об'єднати різні мало структуровані суспільні течії в середовищі кримських татар і взяти під контроль майно, яке мусульмани передавали на добровчинність (Зарубин, А. & Зарубин, В. 2008, с. 127). Під управлінням або за допомогою Мусвиконкому було організовано понад 126 комітетів у містах, селах і повітах, окрім того, створено національну політичну партію, молодіжні, жіночі й інші громадські організації (Іванець, А. 2016, с. 133).

Основою подальшого розвитку національної самосвідомості і національного руху кримськотатарського народу мав стати національний з'їзд, найвищий представницький повноважний орган кримськотатарського народу, про необхідність скликати який у жовтні 1917 р. одноголосно постановили на делегатському з'їзді кримських татар.

26 листопада 1917 р. у ханському палаці в Бахчисараї у складі 76 делегатів розпочав роботу перший Курултай кримськотатарського народу, до якого

перейшли всі повноваження Мусвиконкому. Протягом листопада — грудня 1917 р. Курултай оголосив про створення Кримської Народної Республіки, прийняв рішення скликати національній парламент і уряд, а також прийняти Конституцію держави, що формувалася (Громенко, С. 2016, с. 106).

Однак уже в січні 1918 р. більшовики, які захопили півострів, ліквідували кримськотатарські національні органи. В подальшому встановлення Радянської влади в Криму ознаменувалося трагічними подіями насильницького виселення кримськотатарського народу в травні 1944 р. з історичної Батьківщини до Середньої Азії. Ці події Верховна Рада України 2015 р. визнала геноцидом (Про визнання геноциду кримськотатарського народу. 2015).

За радянських часів створення й функціонування національних представницьких інститутів кримськотатарського народу, які б артикулювали інтереси та захищали права депортованого корінного народу Криму не були можливими. Втім, навіть у вигнанні кримськотатарський національний рух вважався одним із найбільш системних і потужних у Радянському Союзі. Його масовість, внутрішня демократичність, дотримання універсальних гуманістичних принципів заклали підвалини для розвитку самобутніх представницьких органів кримськотатарського народу за часів незалежної України (Жумадилов, А. 2017).

Така організованість прискорила репатріацію, що почалася стихійно в 1960-х рр., тобто ще за радянського періоду. Проте кримськотатарський народ спіткали численні труднощі, перш за все, відносінах з чинною місцевою владою в Криму. Усвідомивши необхідність об'єднати зусилля для подальшої боротьби за права народу, активісти кримськотатарського національного руху ініціювали скликання нового Курултаю після понад 70-річної перерви. Мета скликання Курултаю була позначена як об'єднання всіх інтелектуальних, духовних, економічних сил народу для якнайшвидшого вирішення національних проблем і обрання постійного органу — Меджлису (Чубаров, Е. 2019).

Протягом 1990 р. в місцях розселення кримських татар проводилася роз'яснювальна та організаційна робота з підготовки до виборів делегатів Курултаю. Відповідно до «Положення про організацію виборів делегатів на з'їзд кримськотатарського народу» вибори проводились у два етапи. На першому на загальних зборах за місцем проживання кримських татар обиралися виборщики, які на другому етапі на своїх конференціях (районних, міських, обласних або республіканських) обирали делегатів з'їзду. Було встановлено квоти — 1 вибірник від 30 осіб кримськотатарського населення, 1 делегат з'їзду — від 1000 осіб (33–34 виборщика). У виборах мав право брати участь кожен кримський татарин (татарка) з 16-річного віку (Чубаров, Е. 2019).

Другий Курултай кримськотатарського народу почав роботу 26 червня 1991 р. в Сімферополі. Основним документом, який прийняли делегати, ста-

ла «Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу». Ключовим положенням Декларації є проголошення Криму «...національною територією кримськотатарського народу, на якій тільки він має право на самовизначення так, як воно викладено в міжнародно-правових актах, визнаних світовою спільнотою. Політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе тільки в його національній суверенній державі. До цієї мети буде прагнути кримськотатарський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом» (Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу. 1991).

На першій сесії Другого Курултаю також був обраний Меджліс кримськотатарського народу, в складі 33 членів, на чолі з Головою — Мустафою Джемілевім та його заступником — Рефатом Чубаровим. Меджліс був визначений як найвищий повноважний представницький орган кримськотатарського народу, який обирається на Курултаї з його делегатів. На наступній сесії при прийнятті Регламенту Курултаю цю норму уточнили, було дано визначення, за яким Меджліс наділявся повноваженнями представляти народ лише між сесіями Курултаю, в той час як щодо нього Курултай визначався вищим керівним органом (Декларація про національний суверенітет кримськотатарського народу. 1991).

Функціонування представницького органу кримськотатарського народу значно активізувалось після проголошення Акта про державну незалежність України, невід'ємною складовою частиною якої став Крим. Незалежність стимулювала розширення демократичних засад національного представництва.

Меджліс формується в рамках демократичної процедури виборів, до участі в якій мають рівний доступ усі представники кримськотатарської громади, які проживають в Україні. Також важливо, що він функціонує відповідно до визначеного регламенту, який регулює всі ключові питання, що виникають у діяльності будь-якої складної ієрархічної структури подібного типу — внутрішню структуру, порядок проведення зборів і їх повноваження, функції членів, цілі, ресурси і т. д. (Богомолов, О. 2013, с. 152).

Завдання Меджлісу зводяться до такого: реалізація політичної програми, яка пропонує певне бачення майбутнього кримськотатарського народу, підтримка кримськотатарської ідентичності, репрезентація інтересів кримськотатарського народу на всіх рівнях як в Україні, так і за кордоном, а також соціальний захист.

Вибори делегатів наступних трьох скликань Курултаю проводилися на основі загального, рівного виборчого права при голосуванні в два етапи. Ті кримські татари, хто має право голосу, обирали виборців, які потім на регіональних конференціях визначали делегатів Курултаю. При цьому вибори V скликання Курултаю пройшли за змішаною мажоритарно-пропорційною системою, коли виборці обирали 50 делегатів за пропорційною системою

за списками від громадських організацій і 200 делегатів за мажоритарною системою відносної більшості в багатомандатних регіональних округах.

Згідно з регламентом Курултаю, його чергові сесії проводилися не рідше, ніж раз на 2,5 року. Таким чином, у межах кожного скликання мало проходити не менше від двох сесій (термін повноважень Курултаю і делегатів — 5 років). При цьому на практиці сесій за скликання проводилося 4 і більше через потребу ухвалювати важливі громадсько-політичні рішення. Серед таких були, зокрема, криза всередині Меджлісу 1997 р., висування кандидатів на виборах депутатів Верховної Ради України та Верховної Ради Автономної Республіки Крим (друга сесія III скликання Курултаю в грудні 1997), підтримка того чи іншого кандидата в президенти України (третья сесія IV Курултаю в вересні 2004). Крім ухвалення норм, що регламентують діяльність представницьких органів, створювалися інститути національної преси, релігійної самоорганізації і духовної просвіти, освіти, матеріальної взаємодопомоги. Делегати Курултаю формулювали ставлення кримськотатарського народу до основних процесів у Криму й державі в цілому: питання повернення та облаштування раніше депортованих, отримання громадянства, розпаювання земель колективної власності, приватизація та інші.

Кожне нове скликання Курултаю обирало новий склад членів Меджлісу, Голову та Першого заступника Голови Меджлісу. Меджліс, як правило, організовував роботу через створення структурних підрозділів, керівниками яких визначалися його члени. Про діяльність Меджлісу його Голова звітував на сесіях Курултаю.

VI скликання Курултаю кримськотатарського народу в багатьох відношеннях віднізняється від попередніх. Вибори Курултаю VI скликання вперше пройшли на основі прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Інститут вибірників було скасовано, і кримські татари, які мали право голосу, вперше пішли безпосередньо на виборчі дільниці. При цьому кількість делегатів і виборча система (200 мандатів обиралося в мажоритарних багатомандатних регіональних округах і 50 — за списками) не змінилися. Прямі вибори зміцнили легітимність обраних представницьких органів, оскільки виборці були безпосередньо залучені до вибору делегатів Курултаю. Вотум довіри, який отримали делегати Курултаю, дав їм змогу взяти відповідальність за обрання нового Голови Меджлісу кримськотатарського народу, на що не наважився Курултай попереднього скликання. На першій сесії VI скликання Курултаю 27 жовтня 2013 р. це питання стало ключовим у порядку денному. В результаті таємного голосування Головою Меджлісу кримськотатарського народу більшістю голосів обрали Рефата Чубарова. Таким чином, у результаті демократичних процедур було впроваджено змінюваність політичного керівництва представницьких органів кримськотатарського народу (Яніцький, А. 2013).

У лютому – березні 2014 р. після Революції Гідності інститути самоорганізації кримськотатарського народу опинилися перед якісно новими викликами: окупація півострова і подальша його анексія Російською Федерацією.

20 березня 2014 р. після проведення антиконституційного референдуму в Автономній Республіці Крим, Верховна Рада України зробила заяву щодо гарантій прав кримськотатарського народу в складі Української Держави. Україна гарантувала збереження і розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу і всіх національних меншин України; а також захист і реалізацію невід’ємного права на самовизначення кримськотатарського народу в складі суверенної і незалежної Української Держави. Україна визнала Курултай як найвищий представницький орган кримськотатарського народу, а Меджліс — виконавчий орган Курултаю (Заява Верховної Ради України щодо гарантій прав кримськотатарського народу у складі Української Держави. 2014).

Протилежною стала позиція Російської Федерації щодо прав і свобод кримськотатарського народу. Представники російської влади негативно оцінювали діяльність Меджлісу і стверджували, що його не підтримують кримські татари. На противагу Меджлісу в жовтні 2014 р. було створено міжрегіональний громадський рух кримськотатарського народу «Кирим» («Крим»). Саме цю організацію регіональні влади називали справжнім представником кримських татар. 19 грудня 2015 р. в Сімферополі на з’їзді міжрегіонального громадського руху кримських татар «Крим» («Кирим») невизнаному в Росії Меджлісу заборонили виступати від імені кримськотатарського народу.

2 лютого 2016 р. в прокуратуру Республіки Крим надійшов лист від новостворених організацій: «Кирим Бірлігі» («Єдність Криму»), «Комітет кримськотатарської молоді», «Національна культурна автономія кримських татар в міському окрузі Судак», «Кримські татари — опора Криму» і «Рада кримськотатарських старійшин» (три з яких було створено після анексії Криму) з вимогою заборонити Меджліс і звинуваченням його в причетності до блокади півострова. Представники Меджлісу, зі свого боку, охарактеризували ці організації як лояльні новій владі півострова і такі, що не мають ніякої історії або авторитету, а також заявили, що Меджліс як організація в блокаді Криму участі не брав.

З перебігу тогочасних подій цілком закономірним стало рішення так званого «Верховного Суду Республіки Крим» від 26 квітня 2016 р. про віднесення Меджлісу до екстремістських громадських об’єднань і заборони його діяльності на території Російської Федерації. Почались масові переслідування активістів кримськотатарського народу, які не визнавали анексію Криму та включення його до складу Російської Федерації.

Натомість Україна підтримувала кримськотатарський народ, засуджуючи порушення його прав як корінного народу Криму. 11 травня 2016 р. напередо-

дні Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу Верховна Рада України знову звернулася до міжнародного співтовариства з проханням ушанувати пам'ять жертв геноциду і засудити порушення прав і свобод кримськотатарського народу в Російській Федерації. Дії російської влади щодо заборони Меджлісу розкритикували представники Управління Верховного комісара ООН з прав людини, міжнародної неурядової організації Amnesty International, Європейського Союзу та Ради Європи.

У березні 2017 р. Меджліс кримськотатарського народу звернувся зі скаргою до Європейського суду з прав людини на заборону своєї діяльності в Криму, а в квітні 2017 р. Міжнародний суд ООН за позовом України проти Росії (в частині забезпечення превентивних тимчасових обмежувальних заходів) виніс постанову, в якій зобов'язав Російську Федерацію утриматися від накладення нових і застосування старих обмежень на права кримських татар мати власні представницькі інститути.

Повноваження поточного скликання Курултаю кримськотатарського народу, відповідно до його регламенту, закінчилися восени 2018 р. Російські органи влади не зняли заборону з діяльності Меджлісу. По суті, Російська Федерація запровадила штучні перешкоди для проведення статутних форм функціонування представницького органу кримських татар на території Криму та унеможливила свободу перебування його представників за межами півострова.

«У зв'язку з неможливістю проведення в умовах окупації Криму Росією чергової VI сесії Курултаю кримськотатарського народу Меджліс прийняв рішення про проведення конференції делегатів Курултаю кримськотатарського народу» (Чубаров, Р. 2018).

12 листопада 2018 р. частина делегатів Курултаю кримськотатарського народу і активістів кримськотатарського національного руху зібралися в м. Києві на конференцію делегатів Курултаю. Загалом у залі конференції зібралося близько 300 учасників, з них 73 — делегати Курултаю з 248, близько 200 — ветерани кримськотатарського національного руху.

Виходячи з того, що частина делегатів Курултаю не взяла участь в конференції, оскільки не змогла виїхати з окупованого Криму, учасники конференції підтримали заяву про продовження повноважень чинного Курултаю, Меджлісу та інших органів національного самоврядування кримських татар.

Заборона Меджлісу в окупованому Криму та неможливість переобрати Курултай кримськотатарського народу мають негативні наслідки для кримських татар як корінного народу. В обставинах політики Російської Федерації за зміни демографічного складу півострова, за браком дієвих представницьких органів корінного народу і переслідування незгодних, вкрай складною є консолідація зусиль кримських татар зі збереження й розвитку своєї національної ідентичності.

Проведений аналіз свідчить, що столітня історія національного руху кримських татар постійно супроводжувалася боротьбою за право зберігати та зміцнювати свої особливі політичні та правові національні інститути, яка загострювалась під час революційних подій. Держави, в межах яких відбувається самовизначення корінного народу, зобов'язані консультуватися з ним при прийнятті важливих рішень, щоб дати корінному народові можливість розвиватися на землях, з якими пов'язані їхня історія та майбутнє. Діяльність національних представницьких органів кримськотатарського народу на території Криму, їх формування за встановленою ними демократичною процедурою є запорукою репрезентації справжніх, не нав'язаних, колективних національних інтересів.

Беліцер, Н. 2016. *Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії*. URL: <https://tinyurl.com/y3r9cfz5>

Богомолов, О. В. 2013. Меджліс кримськотатарського народу: організаційні засади та політичні практики. *Східний світ*. Вип. 4. С. 151–169.

Возгрін, В. 1992. *Исторические судьбы крымских татар*. Москва: Мысль.

Громенко, С. 2016. *Ant Etkenmen (Я поклявся)*: Роман Челебіджіхан. *Наши Крым: неросійські історії кримського півострову збірник статей*. Київ: К.І.С. С. 101–112.

Декларация о национальном суверенитете крымскотатарского народа, Курултай крымскотатарского народа, июн. 29, 1991. URL: <https://tinyurl.com/y48qgcwn>

Жумадилов, А. 2017. *Автономия крымскотатарского народа: пособие для украинцев*. URL: <https://tinyurl.com/y3fms8nm>

Заборонити Меджліс — мрія прокуратури анексованого Криму, 2016. URL: <https://tinyurl.com/y6qrwce6>

Зарубин, А. Г., Зарубин, В. Г. 2008. *Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму (2-е изд.)*. Симферополь: АнтикВА.

Звернення Верховної Ради України до міжнародних організацій та парламентів іноземних держав щодо засудження і невизнання заборони Російською Федерацією Меджлісу кримськотатарського народу та щодо захисту корінного народу Криму міжнародним співтовариством, Постанова Верховної Ради України 1652-VIII, жовт. 05, 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1652-19>

Іванець, А. 2016. Український кримськотатарський союз революційного часу. *Наши Крым: неросійські історії кримського півострову*: збір.ст. Київ: К.І.С. С. 131–152.

Кислий, О. Є. 2014. Кримськотатарський правозахисний рух. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=193

Кримські татари-колаборанти заявляють, що їхні співвітчизники «зобов'язані» йти на «вибори». 2016. URL: <https://tinyurl.com/y356fnjz>

Крылатов, М. 2011. *Валерий Возгрин: «Моей задачей было вложить в руки народа его историю»*. URL: <https://ru.krymr.com/a/26684958.html>

Положение о Меджлисе крымскотатарского народа, Курултай крымскотатарского народа, сент. 12, 2004. URL: <https://tinyurl.com/y5u4eqes>

Правова Абетка: скарга Меджлісу до Європейського суду, 2017. URL: <https://tinyurl.com/yuh7alzfc>

Про визнання геноциду кримськотатарського народу. Постанова Верховної Ради України №792–VIII, лист. 12, 2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/792-19>

Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави. Постанова Верховної Ради 1140-VII, бер. 20, 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>

Чубаров, Е. 2019. Курултай кримськотатарського народу: витоки і скликання національного з'їзду. URL: qtmn.org/ua/загальна-інформація-про-курултай

Чубаров, Р. 2018. У Києві зібralися делегати Курултаю. URL: <https://tinyurl.com/yxml9xkh>
Яніцький, А. 2013. Чего нам жедать от нового Меджлиса? URL: <https://tinyurl.com/y43xz93k>

Blank, S. 2015. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War. *Genocide Studies and Prevention. An International Journal*. Vol. 9. Iss. 1. P. 18–32. doi: <http://dx.doi.org/10.5038/1911-9933.9.1.1271>

Chen, C. W. 2014. Indigenous Rights in International Law. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. doi:10.1093/acrefore/9780190846626.013.77

Coates, K. S. 2004. A global history of indigenous peoples struggle and survival. *Great Britain by Antony Rowe Ltd Palgrave Macmillan UK*. doi 10.1057/9780230509078

James, A. S. 2004. *Indigenous Peoples in International Law*. (2nd ed). Oxford: Oxford University Press.

Korostelina, K. 2015. Crimean Tatars From Mass Deportation to Hardships in Occupied Crimea. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. Vol. 9. Iss. 1. P. 33–47. doi: <http://dx.doi.org/10.5038/1911-9933.9.1.1319>

Mattias, A. 2016. *Indigenous Peoples' Status in the International Legal System*. Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780198778196.001.0001

Siegfried, W. 2008. Indigenous sovereignty: a reassessment in light of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. Vol. 41. P. 1141–1176.

Belitsker, N. 2016. *Kryms'ki tatars yak korinny narod. Istoriya pytannya i suchasni realiyi. [Crimean Tatars as indigenous people. History issues and current realities]*. URL: <https://tinyurl.com/y3r9cfz5> [in Ukrainian].

Bohomolov, O. V. Medzhlis kryms'kotatars'koho narodu: orhanizatsiyini zasady ta politychni praktyky [Mejlis of the Crimean Tatar People: Organizational Principles and Political Practices]. *Skhidnyy svit*. Vyp. 4. S. 151–169. [in Ukrainian].

Vozgrin, V. 1992. *Istorieskiye sud'by krymskikh tatar [The historical fate of the Crimean Tatars]*. Moskva: Mysl' [in Russian].

Hromenko, S. 2016. Ant Etkenmen (Ya poklyavsya): Noman Chelebidzhikhan. [Ant Etkenmen (I swore): Noman Chelebidzhikhan]. *Nash Krym: nerosiys'ki istoriyi kryms'koho pivostrovu: zbirnyk statey*. Kyiv: K.I.S. S. 101–112. [in Ukrainian]

Deklaratsiya o natsional'nom suverenitete krymskotatars'kogo narodu [Declaration of National Sovereignty of the Crimean Tatar People], Kurultay krymskotatars'kogo narodu, June, 29, 1991. URL: <https://tinyurl.com/y48qgcwn> [in Russian].

Zhumadilov, A. 2017. *Avtonomiya krymskotatarskogo naroda: posobiye dlya ukrainsev [Autonomy of the Crimean Tatar People: A Handbook for Ukrainians]*. URL: <https://tinyurl.com/y3fms8nm> [in Russian].

Zaboronyty Medzhlis — mriya prokuratury aneksovanoho Krymu [Prohibition of Mejlis — the dream of the prosecutor's office of the annexed Crimea]. 2016. URL: <https://tinyurl.com/y6qpwc6> [in Ukrainian].

Zarubin, A. G., Zarubin, V. G. 2008. *Bez pobediteley. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu [Without Winners. From the History of the Civil War in Crimea]* (2-ye izd.). Simferopol': AntikVA. [in Russian].

Zvernennya Verkhovnoyi Rady Ukrainy do mizhnarodnykh orhanizatsiy ta parlamentiv inozemnykh derzhav shchodo zasudzhennya i nevyznannya zaborony Rosiys'koyu Federatsiyeyu Medzhlisu kryms'kotatars'koho narodu ta shchodo zakhystu korinnoho narodu Krymu mizhnarodnym spivtovarystvom [Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to International Organizations and Parliaments of Foreign States Regarding the Condemnation and Non-recognition of the Prohibition by the Russian Federation of the Mejlis of the Crimean Tatar people and on the Protection of the Indigenous People of Crimea by the International Community], Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy 1652-VIII, Oct. 05, 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1652-19> [in Ukrainian].

Ivanets, A. 2016. Ukrainins'kyy kryms'kotatars'kyy soyuz revolyutsiyynoho chasu. [Ukrainian Crimean Tatar Union of Revolutionary Time]. *Nash Krym: nerosiys'ki istoriyi kryms'koho pivostrovu: zbir.st.* Kyiv: K.I.S. S. 131–152. [in Ukrainian]

Kyslyy, O. Y. 2014. Kryms'kotatars'kyy pravozakhysnyy rukh [Human Rights Movement of Crimean Tatars]. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrainy*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=193 [in Ukraine].

Kryms'ki tatarsy-kolaboranty zavavlyayut', sheho yikhni spivvitchyznyky «zobov'yazani» yty na «vybory» [The Crimean Tatars, colonels, declare that their compatriots are «obliged» to go to the «elections»], 2016. URL: <https://tinyurl.com/y356fnjz> [in Ukrainian].

Krylatov, M. 2011. *Valeriy Vozgrin: «Moye zadachey bylo vlozhit' v ruki naroda yego istoriyu» [Valery Vozgrin: «My Task Was to Put its History Into the Hands of the People»]*. Available from: <https://ru.krymr.com/a/26684958.html> [in Russian]

Polozheniye o Medzhlise krymskotatarskogo naroda [The Provision on Mejlis of the Crimean Tatar People]. Kurultay krymskotatarskogo naroda, Sept. 12, 2004. URL: <https://tinyurl.com/y5u4eqes> [in Russian].

Pravova Abetka: skarha Medzhlisu do Yevropeys'koho sudu [Legal Alert: Majlis's Complaint to the European Court]. 2017. URL: <https://tinyurl.com/yh7alz> [in Ukrainian].

Pro vyznannya henotsydu kryms'kotatars'koho narodu [On the recognition of the genocide of the Crimean Tatar people]. Postanova Verkhovnoyi Rady Ukrainy № 792–VIII, Nov. 12, 2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/792-19> [in Ukrainian].

Pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrainy shchodo harantiyi prav kryms'kotatars'koho narodu u skladi Ukrainys'koyi Derzhavy [Statement on the Supreme Rada of Ukraine to guarantee the rights of the Crimean Tatar people within the Ukrainian State]. Postanova Verkhovnoyi Rady 1140-VII, ber. 20, 2014. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18> [in Ukrainian].

Chubarov, E. 2019. *Kurultay kryms'kotatars'koho narodu: vytoky i sklykannya natsional'noho z'yizdu [Kurultai of the Crimean Tatar People: Origins and Convening of the National Congress]*. URL: qtm.org/ua/zahal'na-informatsiya-pro-kurultay [in Ukrainian].

Chubarov, R. 2018. *U Kyievi zibralsya delehaty Kurultayu [Delegates of Kurultai Met in Kyiv]*. URL: <https://tinyurl.com/yxml9xkh> [in Ukrainian].

Yanitskiy, A. 2013. *Chego nam zhdat' ot novogo Medzhlisa? [What Can we Expect from the New Mejlis?]*. URL: <https://tinyurl.com/y43xz93k> [in Ukrainian].

Blank, S. 2015. A Double Dispossession: The Crimean Tatars After Russia's Ukrainian War, Genocide Studies and Prevention. *An International Journal*. Vol. 9. Iss. 1. P. 18–32. doi: <http://dx.doi.org/10.5038/1911-9933.9.1.1271> [in English].

Chen, C. W. 2014. Indigenous Rights in International Law. *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*. doi:10.1093/acrefore/9780190846626.013.77 [in English].

Coates, K. S. 2004. A global history of indigenous peoples struggle and survival. *Great Britain by Antony Rowe Ltd Palgrave Macmillan UK*. doi 10.1057/9780230509078 [in English].

James, A. S. 2004. *Indigenous Peoples in International Law*. (2nd ed). Oxford: Oxford University Press. [in English].

Korostelina, K. 2015. Crimean Tatars From Mass Deportation to Hardships in Occupied Crimea. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. Vol. 9. Iss. 1. P. 33–47. doi: <http://dx.doi.org/10.5038/1911-9933.9.1.1319> [in English]

Mattias, A. 2016. *Indigenous Peoples' Status in the International Legal System*. Oxford: Oxford University Press. doi:10.1093/acprof:oso/9780198778196.001.0001 [in English].

Siegfried, W. 2008. Indigenous sovereignty: a reassessment in light of the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. Vol. 41. P. 1141–1176. [in English].